

Рэцэнзіі

М.Р. Прыгодзіч, А.А. Прыгодзіч. **Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў**. Мн.: БДУ, 2010. 184 с.

На вокладцы кнігі, пра якую пойдзе гаворка, стаяць імёны двух беларускіх моваведаў: гэта Мікалай Рыгоравіч Прыгодзіч, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы ў БДУ, аўтар шэрагу навуковых, даведачных, вучэбных, навукова-папулярных кніг і мноства артыкулаў па беларускаму мовазнаўству, і яго жонка – Алена Аляксандраўна, якая працуе дацэнтам кафедры нямецкай мовы БДУ і піша не толькі падручнікі па нямецкай мове, але і кнігі, і артыкулы па беларусістыцы.

Па жанру рэцэнзуемая кніга з’яўляецца анталогіяй па гісторыі навейшага беларускага мовазнаўства. У ёй прадстаўлены постаці шасці буйных даследчыкаў беларускай мовы ў сучаснай Еўропе: гэта выпускнік Венскага ўніверсітэта і прафесар з Зальцбурга (Аўстрыя) **Герман Бідэр**; выпускнік і прафесар Берлінскага ўніверсітэта **Карл Гутшміт**; дачка інжынер-лесавода, расстралянага пасля ўступлення Чырвонай Арміі ў 1939 г. у Львоў, з уласным дзіцячым вопытам у сібірскай ссылцы, але стаўшая прафесарам Варшаўскага ўніверсітэта **Эльжбета Смулкова**, якая ў 1991 г. была генеральным консулам Рэспублікі Польшча ў Мінску, а потым – першым паслом Польшчы ў незалежнай Беларусі; загадчык кафедры ўкраінскай філалогіі і адначасова прафесар кафедры ўсходнеславянскай і балтыйскай філалогіі ў Будапешцкім універсітэце **Андраш Золтан**; дачка настаўнікаў з Магілёва, выпускніца Маскоўскага і прафесар Вроцлаўскага ўніверсітэта **Ларыса Пісарэж**, дзе яна шмат гадоў узначальвала спачатку кафедру славянскіх моў, а потым і па сённяшні дзень – кафедру рускай мовы; сын рабочых, выпускнік Гётынгенскага ўніверсітэта і кіраўнік кафедры славянскага мовазнаўства ў Альдэнбургскім універсітэце прафесар **Герд Генчэль (Gerd Hentschel)**, які ў 2006 г. стаў ініцыятарам і кіраўніком буйнога міжнароднага даследавання беларуска-рускага моўнага ўзаемадзеяння і яго наступстваў у выглядзе так званай «трасянікі»¹.

¹ Гэтая місія праф. Смулковай – *Надзвычайнага і Паўнамоцнага Пасла Рэспублікі Польшча ў Рэспубліцы Беларусь* – доўжылася ў 1992–1995 г.

Неўзабаве праект падтрымалі даследчыкі ўкраінскага аналага беларускай трасяніцы – суржыка. А пасля таго, як моўнай сітуацыяй у Беларусі і Украіне зацікавіліся нямецкія і беларускія сацыёлагі і палітолагі, праект Герда Генчэля стаў не толькі міжнародным, але і міждyscyплінарным.

Шэсць асноўных раздзелаў анталогіі, прысвечаных беларусазнаўчым працам прадстаўленых навукоўцаў, пабудаваны па адзінаму плану: біяграфічны нарыс з фатаграфіяй, з пералікам асноўных прац аўтара па беларусістыцы (часам са сціслай іх характарыстыкай); далей ідзе ўласна анталагічны кампанент кнігі: адна ці некалькі беларусазнаўчых прац даследчыка (на мове іх першай публікацыі – беларускай ці рускай, за выключэннем перакладзенага з нямецкай артыкула Бідэра (пра тэрміналогію граматыкі Тарашкевіча) 2006 г.); напрыканцы кожнага раздзела падаецца бібліяграфія прац аўтара, прысвечаных беларускай мове. Прадстаўленая кампазіцыя асноўных раздзелаў у двух выпадках мае цікавыя адметнасці – гэта інтэрв’ю аўтараў, што ў свой час з’явіліся на сайце Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў: інтэрв’ю Э. Смулковай (якое правяла І. Будзько) і інтэрв’ю А. Золтана (дадзенае А. Бразгунову).

Акрамя названых уласна анталагічных раздзелаў кнігі, каштоўных перш за ўсё па сваім публікатарскім і крыніцазнаўчым змесце, выданне змяшчае прадмову і два ўводныя артыкулы, напісаныя складальнікамі анталогіі. Па-першае, гэта аналітычны агляд «Пытанні норм беларускай мовы ў працах замежных лінгвістаў», цікавы вылучэннем з усяго шырокага кола пытанняў беларусістыкі адной, але самай вострай і найбольш блізкай да моўнай практыкі праблемы – арфаграфічнага ўнармавання беларускай мовы. У гэтым жа артыкуле падаюцца біябібліяграфічныя звесткі пра тых беларусазнаўцаў, якія не прадстаўлены ў асноўных раздзелах анталогіі, – гэта Рудольф Абхт (Германія), Юзаф Галомбак (Польшча), Пітэр Джон Мэё (Вялікабрытанія) і інш. У другім з аўтарскіх артыкулаў, што папярэднічаюць анталагічным раздзелам, – «Макс Фасмер і беларуская мова» – увагу даследчыкаў прыцягвае перш за ўсё ўдзел знакамітага нямецкага славіста ў Акадэмічнай канферэнцыі ў Мінску па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926). Аўтары падкрэсліваюць уважанасць пазіцыі Фасмера ў канферэнцыйных дыскусіях: ён лічыўся не толькі з логікай фаналогіі, але і з моўнай практыкай, з культурна-псіхалагічнымі традыцыямі ў беларускай пісьменнасці. Так, у прыватнасці, Фасмер, у адрозненне ад Язэпа Лёсіка, бачыў непрыдатнасць да беларускага пісьма «йота». Аўтары нарыса таксама звяртаюць увагу чытача на беларускі моўны матэрыял і беларусазнаўчыя крыніцы ў этымалагічных расшукваннях Фасмера.

Першы з анталагічных раздзелаў кнігі Прыгодзіча названы цытатай з інтэрв’ю Германа Бідэра – «Беларусь была белаю плямай...» і пачынаецца аповедам

пра тое, як 23-гадовы студэнт-славіст, які, аднак, ужо працаваў перакладчыкам з рускай, па дарозе ў Маскву купіў на вакзале ў Брэсце беларускую газету... Большасць даследаванняў Бідэра прысвечана гісторыі ўкраінскай і беларускай моўных сітуацый, пачынаючы ад нацыянальна-культурнага руху славянскіх народаў у Габсбургскай і Расійскай імперыях і да сучасных моўных праблем Украіны і Беларусі, стаўшых незалежнымі дзяржавамі. Беларусазнаўчыя працы Бідэра прадстаўлены ў кнізе найбольш шырока: двума артыкуламі па сучаснай гісторыі літаратурнай беларускай мовы, артыкулам аб моўнай сітуацыі на Заходнім Палессі і працай аб мовазнаўчай тэрміналогіі ў граматыцы Тарашкевіча. Складальнікі анталогіі лічаць Бідэра «галоўным спецыялістам у галіне беларускай мовы ў нямецкамоўных краінах Еўропы» (с. 17).

Беларуская лінгвістыка Карла Гутшміта прадстаўлена адным, але вельмі значным артыкулам – «Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы?», у 1997 г. надрукаваным у варшаўскім часопісе «Prace Filologiczne». Яшчэ ў 1991 г. Гутшміт у бібліятэцы Гамбургскага ўніверсітэта знайшоў рукапісную беларускую граматыку (70 старонак вялікага фармату), якую ў 1916 г. напісаў Антон Луцкевіч, калі ў 1915–1916 гг. у Вільні вёў заняткі па беларускай мове з будучымі настаўнікамі першых беларускіх школ. Адкрыццё Гутшміта, такім чынам, істотна ўдакладняе храналогію стварэння ў навейшай гісторыі беларускіх вучэбных кніг: «Беларуская граматыка для школ» Тарашкевіча (Вільня, 1918) была першым друкаваным падручнікам, але рукапісная граматыка Луцкевіча з'явілася на два гады раней. І да гісторыі асоб Нашаніўскага адраджэння адкрыццё Гутшміта дадае істотны факт: як вядома, Антон Луцкевіч разам з Лукой Дзекуць-Малеем быў стваральнікам першага ў новыя часы беларускага перакладу Бібліі (першае выданне – Лодзь, 1926–1927); цяпер мы ведаем, што раней Бібліі Луцкевіч склаў граматыку.

Беларусазнаўчая актыўнасць Гутшміта (даследаванні і выкладанне) доўжыцца з 1967 г. Пяру Гутшміта належаць шматлікія рэцэнзіі на беларускія лінгвістычныя выданні. На большасці міжнародных з'ездаў славістаў, пачынаючы з Варшаўскага 1973 г., ён нязменна выступаў з дакладамі па беларускай праблематыцы. Прафесійны прыхільнік беларускай мовы, які неаднойчы і пісаў, і выступаў па-беларуску, Гутшміт з трывогай адзначаў найгоршае ў Славіі становішча беларускай мовы, і прыгодзічы цытуюць гэтыя горкія радкі: «Беларуская мова – адзіная ў славянскай прасторы, якая ўжываецца як дзяржаўная яшчэ з адной мовай – рускай [...]» (с. 56).

У даследчай біяграфіі Эльжбеты Смукловай беларуская мова, беларуска-польскія моўныя суадносіны займаюць храналагічна першае і дасюль асноўнае месца: дыпломная праца, прысвечаная памежным беларуска-польскім дыялектам; потым удзел у вялікім праекце Інстытута славяназнаўства Польскай акадэміі навук – у падрыхтоўцы 3-томнага «Атласа ўсходнеславянскіх гаворак Беласточчыны» (пад рэдакцыяй А. Абрэмбскай-Яблоньскай, 1980–1993); удзел у аналагічным праекце Беларускай акадэміі навук – 5-томным «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (пад рэдакцыяй Ю.Ф. Мацкевіч, 1978–1986); 2-томная манаграфія Смукловай па беларускай земляробчай лексіцы (1968); манаграфія па беларускай акцэнталогіі (1978) і сумеснае з Валеры-

ем Чэкамнам фанетыка-фаналагічнае даследаванне беларускай мовы (1988); «Слоўнік мікратапонімаў паўночна-ўсходняй Польшчы» (1993). Зараз пад кіраўніцтвам праф. Смукловай выконваецца разлічаны на 5 гадоў праект «Памежжы Беларусі: гісторыя, культура, мова» па вывучэнні беларускага памежжа розных арэалаў (не толькі заходняга, але і ўсходняга – па суседству з Расіяй і Украінай) і ў розных аспектах – гісторыі, культуралогіі, мовазнаўства. У 2010 г. у выдавецтве Варшаўскага ўніверсітэта ў рамках гэтага праекта выйшла ў свет першая з запланаваных публікацый – «Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. T. II: Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców regionu (Słownik brasławski)» – тэматычны (але з двума алфавітнымі паказчыкамі) слоўнік двухмоўных жыхароў Браслаўшчыны (каля 800 старонак). (Першы том, гісторыка-сацыялінгвістычны, рыхтуецца да друку.) У рэцэнзуемай анталогіі змешчаны тры працы Э. Смукловай, звязаныя з рознымі дзесяцігоддзямі ў даследчай актыўнасці аўтара: «Гаворкі ўсходняй Беласточчыны ў святле лексічных даследаванняў» (1972), «К вопросу о белорусских балтизмах (Проблема статуса балтизмов в белорусских говорах)» (1981) і «Заходняе і ўсходняе памежжа Беларусі: агульнае і спецыфічнае. Уступныя заўвагі» (2007).

У сённяшніх занятках праф. Смукловай, акрамя шырокай навуковай і навукова-арганізацыйнай працы, значнае месца займае асветніцкая дзейнасць на рэгулярных семінарах, якія ўжо больш як за 10 гадоў праводзяцца ў Варшаўскім універсітэце для маладых даследчыкаў-гуманітарыяў з Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Некалькі сесій і канферэнцый ОБТА прысвечаліся Беларусі, і іх душой была Эльжбета Смуклова.

Андраш Золтан прыйшоў у Беларусістыку ад даследаванняў рускай сярэднявечнай мовы, калі ў сярэдзіне 1980-х гг., працуючы на аддзяленні рускай і польскай філалогіі Будапешцкага ўніверсітэта, займаўся ў аспірантуры Маскоўскага ўніверсітэта і пад кіраўніцтвам Б.А. Успенскага вывучаў рускае дзелавое пісьменства, – дысертацыя называлася «Западнаруско-великорусские языковые контакты в области лексики XV в. (К вопросу о западной традиции в деловой письменности Московской Руси)». М.Р. Прыгодзіч, сам гісторык мовы, паказвае рызыкаўнасць узнікшай «не зусім звычайнай для тагачаснага савецкага мовазнаўства» даследчай сітуацыі: фактычна Золтан пры поўнай падтрымцы з боку Успенскага паказваў значны лексічны ўплыў тагачаснай беларускай мовы на рускую (пры тым што афіцыйныя маскоўскія інстанцыі заахвочвалі да зусім іншага кірунку ўвагі – да рускага ўплыву на мовы суседзяў).

Зацікаўленасць міжмоўнымі кантактамі і сярэднявечным пісьменствам прывяла Золтана да даследавання славянскіх перакладаў знакамітага лацінамоўнага твора венгерскага гуманіста Міклаша Олаха (Nicolaus Olahus) – «Гісторыі аб Атыле, каралі вугорскім» (Базель, 1538). Вынікам шматгадовага вывучэння рукапісных і друкаваных тэкстаў «Гісторыі аб Атыле...» (у тым ліку старадрукаў) з'явілася ўзорнае падрыхтаванае А. Золтанам выданне «Атылы» М. Олаха з факсімільнымі і транслітараванымі тэкстамі польскага і беларускага перакладаў XVI ст. (2004). Між іншым у беларускім перакладзе «Атылы» сярод выразных

* Гэты цэнтр шырока вядомы па імю яго заснавальніка – прафесара-класіка Ежы Аксера і па абрэвіятуры польскай назвы асяродка – ОБТА (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną).

уласнабеларускіх моўных рыс упершыню сустракаецца такое любімае на Беларусі слова – *бусел*.

У анталогіі Прыгодзічаў друкуюцца дзве працы А. Золтана па гісторыі мовы: «К прадэсторыі русскага “государь”» (па публікацыі 1983 г. у 29-м томе «Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae») і «О некоторых лексических особенностях старобелорусской “Повести о Трыщане”» (2007). Вялікае інтэрв’ю, што з цёплай цікавасцю дае асобы Андраша Золтана правёў А. Бразгуноў, дадае выразнасці вобліку венгерскага славіста, якім яго ўбачаць чытачы беларускай кнігі.

Беларусазнаўчыя працы Ларысы Пісарэк прадстаўлены ў анталогіі двума артыкуламі: «Сістэма адрасатных форм у беларускай мове другой паловы XX ст.» (1998) і «Апазіцыя “дом – свет” у паэме Якуба Коласа “Новая зямля”» (2002), але і змешчаныя тэксты, і ўводныя нарысы складальнікаў кнігі пра іх аўтараў разам з бібліяграфіяй публікацый па беларусістыцы дазваляюць чытачу адчуць грунтоўнасць і значнасць даследніцкай працы праф. Пісарэк. Беларуская тэма ўзнікала, з аднаго боку, як натуральнае пашырэнне даследаванняў аўтара па рускаму і польскаму сінтаксісу і прагматыцы, а з другога – як цяга чалавека да роднай мовы дзяцінства. Артыкул Л. Пісарэк «О функционировании вопросительных предложений (на материале белорусского и польского языков)» («Z polskich studiów slawistycznych», ser. 7, Warszawa, 1988) з’явіўся пачаткам лінгвапрагматычнага вывучэння беларускай мовы. Паралельна з працай над манаграфіяй «Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским» (Wrocław, 1995) аналагічныя сюжэты распрацоўваліся на беларускім моўным матэрыяле, у тым ліку на матэрыяле класічных твораў беларускай драматургіі: «Gratulacje w języku białoruskim» («Slavica Wratislaviensia», 1992, t. 70), «К вопросу о парадигме перформативного предложения (на материале русского, белорусского и польского языков)» («Slavia Orientalis», 1993, № 1), «Этикетное речевое поведение героев комедии Янки Купалы “Паўлінка” как отражение польско-белорусского культурного взаимодействия» («Acta Polono-Ruthenica I», Olsztyn, 1996), «Прагматычная характарыстыка адрасатных форм у драматычных творах Янкі Купалы» («Веснік БДУ», сер. IV, 1996, № 3) і інш. Некалькі беларусазнаўчых даследаванняў аўтара грунтоўна на матэрыялах беларускіх слоўнікаў, і тут я зноў адзначу цікавасць Л. Пісарэк да працэсаў камунікацыі і прагматыкі маўлення, асабліва ў артыкуле «Назвы гаворачай асобы ў двухмоўных слоўніках Мікалая Байкова і Сцяпана Некрашэвіча» (2002).

Беларусазнаўства Герда Генчэля прадстаўлена ў анталогіі адным артыкулам, напісаным сумесна са Святанай Тэш, – «Трасянка: в какой степени она “русская”, “белорусская” или “общая” (На материале речевой практики одной семьи)» (2007), але за тыя лічаныя гады, што прайшлі ад пачатку «альдэнбургскага праекта па трасянцы» (саманазва даследчай групы), – з 2006 г. – праект разгортваецца актыўна і вынікова: складаюцца патрэбныя тэкставыя карпусы; зроблены камп’ютарныя праграмы для аўтаматычнай транскрыпцыі магнітафонных запісаў маўлення; у Альдэнбургу

прайшлі дзве міжнародныя канферэнцыі і некалькі рабочых нарад па тэме праекта; 17-ы том «Studia Slavica Oldenburgensia» (2008) выйшаў пад рэдакцыяй Г. Генчэля і С. Запрудскага як тэматычны зборнік аб трасянцы і суржыку («Belarusian Trasyanka and Ukrainian Surzyk: Structural and social aspects of their description and categorization»); рыхтуецца да друку яшчэ адна міжнародная манаграфія па тэме праекта; з друку выйшла ўжо больш за 10 публікацый Генчэля, у тым ліку яго вялікія артыкулы на нямецкай і англійскай мовах у міжнародных серыйных спецыялізаваных выданнях (кшталту «Marginal linguistic identities»); даклады і выступленні ўдзельнікаў «альдэнбургскага праекта па трасянцы» гучалі на XV Міжнародным з’ездзе славістаў у Македоніі ў 2008 г., на V Міжнародным кангрэсе беларусістаў (Мінск, 2010) і будуць прадстаўлены на чарговым славістычным з’ездзе ў 2013 г. у Мінску.

Да беларускіх даследчыкаў трасянке Г. Генчэль ставіцца палемічна: на яго думку, у Беларусі феномен трасянке «является скорее предметом политических дискуссий, чем научных исследований» (с. 174). Сам Генчэль і яго супрацоўнікі даследуюць у беларускім маўленні з рускай інтэрферэнцыяй найбольш устойлівыя ў любой мове з’явы – марфалогію, асабовыя займеннікі і да т. п. Паколькі граматычныя формы ў параўнанні са словамі значна больш рэгулярныя і частотныя, карціна выцяснення беларускіх форм рускімі паўстае не такім непрадказальным хаосам, як у лексіцы, а з выразнай залежнасцю ступені русіфікаванасці ідыялекту ад узросту інфарманта.

У цэлым рэцэнзаваная анталогія М.Р. і А.А. Прыгодзічаў з’яўляецца інфарматыўнай (у розных аспектах), карыснай і проста цікавай кнігай. Але, на вялікі жаль, тыраж кнігі мінімальны – 100 паасобнікаў, як той казаў, «нават не ўсім знаёмым хопіць». Выдавецкі цэнтр БДУ не зацікаўлены ў большых тыражах; не звязаны з кніжным гандлем, ён не залежыць ад рынку кніг і паранейшаму працуе «на склад», забывшыся на чытача. Адным словам, сацыялістычнае прадпрыемства перажыло ўсе перабудовы і квітнее.

Напрыканцы звярну ўвагу на яшчэ адну невыпадковую рысу той рэчаіснасці, якая паўстае ў працы Прыгодзічаў: як напісана ў яе назве, гэтая кніга аб «**за межамі лінгвістаў**», але ўсе прадстаўленыя ў анталогіі прафесары-беларусісты і іх працы лакалізуюцца на захадзе ад Беларусі, не на ўсходзе, то бок не ў Расіі. І гэты не выбар складальнікаў анталогіі: так склалася гісторыя, што ў расійскім мовазнаўстве (і за савецкім часам, і ў сучаснай Расіі) проста няма навукоўцаў, для якіх беларуская мова была б асноўным, на ўсё жыццё, як для прафесара Смукловай, прадметам навуковых заняткаў, як няма і даследчыкаў, якія, як Карл Гутшміт, маглі б убачыць каштоўнасць для беларусаў рукапісу 1915 г. беларускай граматыкі або маглі б з такім размахам і так метадычна, як Герд Генчэль, даследаваць трасянку.

Н.Б. Мячкоўская,
кафедра тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства